

STRADA ARMENEASCĂ DIN CHIȘINĂU – RECONSTITUIRE ISTORICĂ ȘI IDENTITATE URBANĂ

Lidia PRISAC

Asemeni multor orașe din Estul Europei, cum ar fi Bucureștiul¹, Cernăuțiul², Lvovul³, Kievul⁴, Rostovul-pe-Don⁵, Moscova⁶ sau Sankt Petersburgul⁷, Chișinăul a găzduit o influentă comunitate de armeni. Ea și-a lăsat amprenta asupra geografiei urbane prin denominarea uneia dintre străzile acestuia. Istoria străzii Armenești din Chișinău pe cât pare de cunoscută, pe atât de mult este necunoscută. Ne-a determinat să abordăm problematica străzii Armenești din Chișinău nu doar acumularea unui material bibliografic și documentar de amploare, ci și „intriga” de cercetare – existența a două străzi armenești. Prima (neoficială) se afla în partea stângă a râului Bâc (partea veche a orașului). A doua – constituită în partea orașului nou spre 1835, după mai multe tentative de a duce la bun sfârșit noul plan ur-

banistic al Chișinăului⁸ - poate fi regăsită lesne și astăzi pe harta capitalei.

Din punct de vedere metodologic, cercetarea istoriei străzii Armenești din Chișinău se înscrie în domeniul *sociologiei urbane* – disciplină inițiată în prima jumătate a secolului XX de fondatorii școlii americane de la Chicago (Ernest Burgess, Roderick D. McKenzie, Robert E. Park ș.a.), care pune accentul pe studierea aspectelor specific urbane (de exemplu impactul migrației asupra structurii sociale a orașului, evoluția etnicității urbane etc.). Preluarea metodologiei de cercetare a acestei școli în studiul diferitor aspecte ale urbanelor din arealul ex-sovietic a avut loc recent⁹, iar rezultatele (deși modeste) au fost cu totul deosebite, dacă luăm în calcul diferențele transformării socioeconomice a spațiului amintit.

Cu referire la studiul nostru, ceea ce dorim să consemnăm este nu doar reconstituirea istorică a străzii Armenești din Chișinău pe parcursul a două secole, ci și marcajul pe care îl comportă acest „loc” asupra imaginarului actualei comunități armenești din Republica Moldova, inclusiv impactul acestuia în formarea memoriei colective și a identității urbane la restul populației. Pentru aceasta am apelat la literatura de specialitate, la sursele documentare depistate în Arhiva Națională a Republicii Moldova, precum și la sursele istoriei orale și la metodologia sociologică de intervievare, care ne permite să redăm percepția străzii în cadrul temporal actual.

Istoria străzii Armenești este în strânsă legătură cu evoluția Chișinăului și cu apariția în acest spațiu a elementului etnic armean, și anume a negustorilor. Se știe că geografia Chișinăului ia proporții spre mijlocul secolului XVII, atunci când este amintit în calitate de târg. Aici, în zilele de duminică, veneau țărani din suburbii pentru a-și comercializa produsele agricole. Într-un act emis de Duca-Vodă de la 2 mai 1666, se pomenesc *târgoveții Chișinăului*, care își construiau case, beciuri, prăvălii și sfidau autoritățile mănăstirii Sf. Vineri din Iași, refuzând să plătească impozite. Totodată, aceștia se alăturau afir-

¹ Despre ulița armenească din București se poate vorbi începând cu 1772. Amplasată în centrul vechi al orașului, pe locul Mahalalei Armenești de altădată. Din 2013, la începutul lunii august, se desfășoară festivalul comunității armenice din România – Festivalul Strada Armenească. Vezi: STRADA și FESTIVALUL.

² În zona istorică a Cernăuțiului, pe str. Armenească se află Biserica Armenească, construită între 1869 și 1875. Grație unei acustici deosebite, biserica a fost utilizată drept sală de concert, iar astăzi în incinta bisericii funcționează Sala cu Orgă a Filarmonicii din Cernăuți. Vezi: OBZORNII.

³ Strada Armenească din Lvov (Lemberg), amplasată în centrul istoric al orașului, este una din cele mai vechi străzi, care demonstrează existența unei puternice comunități armenești, stabilită aici încă din Evul Mediu. Din 1990 strada a devenit pietonală, iar accesul transportului a fost restricționat. Vezi: OSIPIAN 1999, 10-13; BABAIAN.

⁴ Kievul întrunește câteva străzi armenești, iar comunitatea armeană de aici își are începuturile încă din secolul XII. Vezi: DAVTEAN.

⁵ Conform ucuzului Ecaterinei a II-a, în 1779, armenii strămutați din Crimeea au fondat la est de cetatea Rostov orașul-colonie Nor-Nahicevan, căruia i se mai spunea și Nahicevanul-pe-Don sau Noul Nahicevan. În 1928, acesta este inclus în componența Rostovului-pe-Don. Vezi: KRATKALIA și NOR-NAHICEVAN.

⁶ Conform datelor pentru anul 1998, la Moscova, din cele 3436 de străzi, 15 erau armenești, numele acestora au fost atribuite în cinstea Armeniei sau/și a persoanelor de origine armeană care s-au remarcat în diverse domenii. Vezi: ARMEANSKIE.

⁷ Prima relatare despre o stradă armenească la Sankt Petersburg apare în 1730. Vezi: ARHIMANDRIT.

⁸ Vezi: DUMINICA 2012, 60-61.

⁹ STRELINIKOVA 2012; TRUBINA 2011; SOȚIOLOGHIA 2010.

mașiilor locuitorilor că Chișinăul nu ar fi fost proprietatea mănăstirii, ci loc domnesc¹⁰. Astfel, treptat, Chișinăul, obține statut de orașel¹¹, devenind târgușor al mănăstirilor Galata și Sf. Vineri¹². Evident, aceste împrejurări atrag și negustori armeni în regiune, care aveau, așa cum menționa Emmanuel Kant, o predilecție și un spirit deosebit față de comerț¹³.

Nu știm exact când s-au stabilit primii negustori armeni la Chișinău, însă cunoaștem că la 1676 exista o intensă activitate comercială, dovadă fiind cele *trei dugheane*, făcute danie episcopiei Hușilor de către călugărița Dorofteia¹⁴. Ceva mai târziu, într-un document de la 25 august 1755, se menționa că pe moșia mănăstirii, în târgul Chișinăului, se aflau târgoveți creștini, armeni și jidovi¹⁵. Totodată, în 1795, când în Chișinău au fost supuse impozitului circa 55 de prăvălii și 30 de cârciume, posesorii acestora au plătit 1696 de lei impozit, dintre care 800 de lei au plătit moldovenii, 720 – evreii, 96 – sârbii și 80 de lei – armenii¹⁶. După cum se poate observa, armeni la momentul amintit nu erau atât de mulți, iar cei stabiliți cu traiul, probabil, au venit din capitala Moldovei medievale.

Intuim că așezarea armenilor la Chișinău, situată la mijlocul căilor de legătură dintre Iași și târgurile raialelor otomane (Bender, Akkerman, Chilia, Ismail și Reni), se intensifică spre a doua jumătate a secolului XVIII, când acesta, așa cum amintește Ștefan Ciobanu, „devine un oraș destul de mare – cu hală de piatră pentru negustori, care forma un pătrat de 300 de stângeni împrejur, cu vreo trei sute de case bune, cu câteva biserici, cu mai multe prăvălii și cu beciuri pentru mărfuri”¹⁷. Specializați în transportarea și comercializarea unor articole specifice lumii orientale, armenii puteau expune în prăvăliile, băcăliile sau băcăniile lor din Chișinău următoarele produse: untdelemn, orez, săpun bun, stafide de diferite calități, curmale de Egipt, migdale cu coajă, măsline negre, zeamă de lămâie, roșcove de calitate superioară sau inferioară, piper, cafea de Imen, cafea cobac, halva de Adrianopol (scumpă), halva de Constantinopol (de trei ori și jumătate mai ieftină), smo-

chine de diferite calități, cracatiță bună sau melidon, lacherdă, sardele, zahăr canar, fidea albă sau galbenă, oțet de vin sau de mied¹⁸ etc.

Extinderea Imperiului Rus și mai ales anexarea Basarabiei (1812) provoacă majorarea numărului de negustori armeni la Chișinău, care devine centrul celor mai importante tranzacții comerciale¹⁹ cu pâine, fructe proaspete și uscate, nuci, vin, sare, tutun, său, lână, vite și piei²⁰, aflat în noul context geopolitic, pe linia care unea orașele Kameneț-Podolsk, Noua Suliță, Sculeni și Movilău cu Odesa²¹. Evident, această sporire numerică a negustorilor armeni – drept element al consolidării frontierei imperiale occidentale²² –, se explică prin înlesnirea exportului de mărfuri rusești în Țările Române și importul mărfurilor de aici în Imperiul Rus²³, precum și prin acordarea unui șir de privilegii, inclusiv comerciale, Basarabiei²⁴.

Armenii stabiliți la Chișinău, în prima jumătate a secolului XIX, proveneau din guberniile Imperiului Rus, Imperiul Austriac, Muntenia și Moldova de peste Prut²⁵. De exemplu, unii armeni s-au transferat cu traiul la Chișinău din Grigoriopol începând cu 1802, când, printr-un ucaz, li s-a permis stabilirea cu

¹⁸ BACALOV 2012, 35.

¹⁹ JUCOV 1959, 22-42.

²⁰ TOMULEȚ 1997, 240-246.

²¹ TOMULEȚ 2013, 49.

²² ANGALADEAN.

²³ Interzicerea comerțului cu Poarta, în urma declanșării războiului ruso-turc din 1806-1812, și limitarea lui cu teritoriile austriece sporesc importanța comerțului Țărilor Române cu Rusia, care transformă teritoriile românești într-o piață de desfacere a mărfurilor ruse. În contextul în care vânzarea articolelor negustorilor locali a fost interzisă, negustorii din afară nu doar că puteau să-și vândă produsele, dar erau scutiți de plata taxelor vamale sau, pur și simplu, evitau să le achite. Totodată, autoritățile de la Petersburg, presate de criza comerțului exterior și de pericolul falimentului financiar ce plana deasupra Imperiului Rus, au introdus, la 19 decembrie 1810, un tarif vamal, extrem de protecționist, în scopul micșorării importului și al majorării exportului, deși anterior, prin ucazul Senatului din 1 ianuarie 1807, negustorilor străini li se permitea să practice comerțul în toată Rusia pe parcursul primelor șase luni, fără plata impozitelor. Pentru următoarele șase luni negustorii prestau un anumit impozit și numai după expirarea unui an erau obligați „să intre în categoria oaspeților străini”. Vezi: AGACHI 2008, 294-297.

²⁴ În 1820, guvernul rus lichidează drepturile de posesiune ale mănăstirii Galata. La 29 septembrie 1830 toți negustorii veniți în Basarabia erau scutiți de orice dări timp de cinci ani, următorii trei ani ei urmau să plătească doar un sfert din impozite, iar următorii doi ani, o jumătate din impozitul pentru comerț. Vezi: CIOBANU 1996, 53; ISTORIA 1966, 39; TOMULEȚ 2005, 175-179; DUMINICA 2012, 57;

²⁵ PRISAC 2012, 41-45.

¹⁰ CIOBANU 1996, 16.

¹¹ EȘANU, EȘANU 1998, 22-24, 90-91.

¹² HALIPPA 1902, 288-292; DRAGNEV, NICHITICI, SOVIETOV 1982, 152-153; GHIMPU 2005, 158.

¹³ KANT 1966, 572-573.

¹⁴ SAVA 1937, 148, 103-104.

¹⁵ EȘANU, EȘANU 1998, 123-124.

¹⁶ MUNTEAN 1971, 270.

¹⁷ CIOBANU 1996, 17.

traul în alte orașe²⁶. Astfel, la 6 septembrie 1821, într-o scrisoare, capii comunității armenesti din Chișinău – Calos Bagdasarov, Gadji Vemsonov, Marderos Ghernitov și Circar Gadji Bagdasarov – aminteau că au venit la Chișinău din Grigoriopol, împreună cu alți armeni ai guberniei Herson, încă înainte de ocuparea regiunii Basarabia de oștirile rusești. S-au statornicit cu traul aici, se ocupau cu comerțul și executau împreună cu alți locuitori dările și prestațiile²⁷. Armenii strămutați din Grigoriopol constituiau 26 de familii și erau așezați în partea întâia și a patra a orașului și se ocupau, în special, cu comerțul²⁸.

Între timp, alți negustori armeni sosiți la Chișinău din Imperiul Austriac solicitau și ei cetățenie rusească. Astfel, doar în ianuarie 1810 au primit cetățenie rusească patru armeni. Exemple de acest gen pot fi întâlnite destul de frecvent în izvoarele de arhivă²⁹.

În comunitatea armeană de la Chișinău s-au mai înscris și supuși turci de origine armeană, veniți din Moldova de peste Prut, în 1816, la „invitația armenilor din Grigoriopol”³⁰. Aceștia au primit cetățenie rusă în 1817 și au obținut dreptul „de a locui în Chișinău și de a se ocupa liber cu comerțul”³¹. Potrivit datelor din 21 decembrie 1820, ei constituiau 17 familii (92 de persoane)³².

Dacă e să comparăm datele din tabelele de taxare privind impozitul de bir și prestațiile locale pe anii 1818 și 1820, când comunitatea armeană era formată din 101 familii³³ și, respectiv, 116 familii³⁴, constatăm că doar pe parcursul a doi ani colonia comercială armeană din Chișinău s-a completat cu 15 familii.

Din alte date statistice, reieșind din faptul că armenii practicau nu doar comerțul³⁵, cunoaștem că numărul armenilor în Chișinău era mai mare. Dintr-un act emis la 17 august 1817 aflăm că în Chiș-

nău erau înregistrate 2 345 de familii, dintre care ale armenilor constituiau 162 (după moldoveni cu 677 de familii, evrei cu 671 de familii și bulgari cu 503 familii), astfel, deținând locul patru. În același context, conform dispoziției din 1818 a guvernatorului civil al Basarabiei de constatare a componenței naționale a locuitorilor orașului, poliția Chișinăului a estimat numărul armenilor la 363 (3,3%) de persoane, plasându-i pe locul cinci după moldoveni – 3 252 (29,7%), evrei – 3 204 (29,2%), bulgari – 2 428 (22,1%) și ruși – 770 (7%)³⁶. Ulterior, dintr-o listă de evaluare a locuitorilor orașului Chișinău, efectuată la 5 noiembrie 1835 (după cum urmează în tabelul de mai jos), armenii erau estimați la 519 persoane de ambele sexe, cei mai mulți fiind amplasați cu traul în partea a doua³⁷ și a treia a orașului³⁸, deci, după limbajul secolului XIX, în partea nouă și veche a orașului.

³⁶ POȘTARENCO 2010, 46.

³⁷ În sectorul II al orașului intrau străzile longitudinale – Caușanscaia, care continua din sectorul I și se învecina cu sectorul IV (actualmente str. Starostenco – de la str. Ismail până la Hotelul Cosmos), Gostinaia (str. Mitropolit Varlaam), Moskovskaia (Bulevardul Ștefan cel Mare și Sfânt), Kievskaia (str. 31 August 1989), Podolskaia (str. București), Levovskaia (A. Sciusev), Reinskaia (M. Kogălniceanu) și cele transversale – Galbinskaia (str. Vlaicu Părcălab), Mihailovskaia (str. M. Eminescu), Kupeceskaia (str. V. Alecsandri), **Armeanskaia (str. Armenească)**, Bolgarskaia (str. Bulgară), Benderskaia (str. Tighina), Izmailovskaia (str. Izmail), Kiliiskaia (str. L. Tolstoi), Svecinaia (str. Ciuflea) și Kirovskaaia (str. I. Vasilenco) – toate continuau parțial și în sectorul IV. Tot în această parte a orașului era amplasată Piața Nouă (în rusă, Novii bazar). Vezi: POȘTARENCO 1998, 2-3.

³⁸ În sectorul III al orașului intrau străzile longitudinale – Caușanscaia, adiacentă cu sectorul I și comună cu celelalte sectoare, Harlampievskaia (actualmente str. Alexandru cel Bun), inclusă și în sectorul IV, Andreevskaia (str. Sf. Andrei), Ilinskaia (str. Sf. Ilie), Kiprianovskaia, Fariseevskaia, Evreiskaia, **Armeanskaia (str. Piața Veche)**, Kotelinova, Măcărescu, Donici, Salos, Kațicovoi, Turękaia, Konstantinovskaia (dispărută odată cu trasarea bd. Renașterii), Aziatskaia (str. Romană), Bannaia, Meșceanskaia (str. Sfatul Țării), Nemețkaia (str. S. Lazo) și cele transversale – Minkovskaia (str. Gh. Cojbu), Rișkanovskaia, Marklerskaia, Ceasovenaia, Fontannaia (str. Veronica Micle), Sinagogovskaia, Ekaterininskaia, Pavlovskaaia, Antonieva, Prunkulovskaia, Batțavskaaia, Inzovskaaia, Blagoveșcenskaia și Kamenolomnaia. Tot în această parte a orașului era situată Biserica Armenească și Piața Veche (în rusă, Starii bazar). Vezi: POȘTARENCO 1998, 3.

²⁶ TOMULEȚ 1997, 241.

²⁷ ANRM, F. 75, I. 1, D. 121, 19.

²⁸ Ibidem, 25-26.

²⁹ TOMULEȚ 1997, 240.

³⁰ ANRM, F. 75, I. 1, D. 121, 13 verso.

³¹ Ibidem, f. 6; Mai vezi și: BACALOV, PRISAC 2015, 115-122.

³² ANRM, F. 75, I. 1, D. 121, 3-4 verso.

³³ Ibidem, D. 75, 34-35 verso, 82.

³⁴ Ibidem, D. 121, 13.

³⁵ Armenii se mai ocupau cu meșteșugăritul, pomicultura și viticultura. Foarte puțini din ei practicau cultivarea pământului și creșterea cerealelor. Din punct de vedere social, masa predominantă a armenilor din orașele Basarabiei o constituiau negustorii, urmași de nobilime, apoi de meșteșugari, în timp ce proporția celorlalte stări sociale era neînsemnată.

Proveniența etnică și socială a locuitorilor orașului Chișinău, 5 noiembrie 1835³⁹

Zonele orașului		Sector I	Sector II	Sector III	Sector IV	Total pe sexe
Străini și coloniști	bărbați	262	211	176	230	879
	femei	232	168	150	222	772
Negustori	bărbați	278	112	137	139	666
	femei	167	100	130	150	547
Nobili	bărbați	50	16	9	13	88
	femei	72	18	15	17	122
Oficiali de diferite ranguri	bărbați	114	136	189	211	650
	femei	140	180	112	255	687
Evrei	bărbați	1 151	613	608	632	3 004
	femei	2 251	611	605	645	4 112
Ruși	bărbați	65	626	40	59	790
	femei	55	509	41	56	661
Moldoveni	bărbați	190	1 071	171	377	1 809
	femei	188	884	271	353	1 696
Ruptași și mazili	bărbați	56	203	60	386	705
	femei	49	180	52	354	635
Boieri	bărbați	26	74	168	188	456
	femei	24	67	167	199	457
Greci	bărbați	15	35	47	68	165
	femei	15	38	49	67	169
Armeni (519)	bărbați	28	110	102	19	259
	femei	29	113	100	18	260
Melanj etnic	bărbați	12	15	11	18	56
	femei	8	5	16	26	55
În afara oricărei categorii sociale	bărbați	8	-	5	2	15
	femei	3	-	6	2	11
Alte categorii	bărbați	352	486	337	333	1 508
	femei	398	556	237	255	1 446
Total		6 238	7 137	4 011	5 294	22 680

Mai târziu, potrivit unui act din 1862, provenit din Cancelaria guvernatorului Basarabiei, comunitatea armeană din Chișinău era constituită din 495 (0,5%) de persoane din totalul populației orașului de 91 532 de persoane. În 1897, recensământul general al populației din Imperiul Rus înregistrează aici 369 (0,34%) de armeni. Numărul scăzut s-ar explica prin aceea că organizatorii recensământului au stabilit drept criteriu de determinare a etniei doar limba maternă, fără a înscrie și apartenența etnică⁴⁰. La 1930, numărul armenilor în Chișinău era estimat la 499 de persoane⁴¹. Deși cei mai mulți armeni în Basa-

rabia au locuit în Chișinău, trebuie să remarcăm că numărul lor în regiune, potrivit datelor oficiale, nu a depășit niciodată cifra de 3 000 de persoane, chiar și în perioadele ulterioare⁴².

Revenind la subiectul comunității armenice din Chișinău, la începutul secolului XIX, vom menționa că un indiciu al consolidării acesteia este înființarea Bisericii Armenești Sf. Maica Domnului, care poate fi văzută și astăzi în partea istorică a orașului, pe str. Piața Veche nr. 8. Nu putem omite istoria apariției

³⁹ ANRM, F. 2, I. 1, D. 2109, 241.

⁴⁰ PERVAIA 1905, 4-5.

⁴¹ RECENSĂMÂNTUL 1938, XLI.

⁴² Conform primului recensământ imperial din 1897, numărul armenilor din Basarabia constituia 2 080 de persoane. Lucrurile nu s-au schimbat foarte mult nici la 1930, când autoritățile române au înregistrat în Basarabia doar 1 509 persoane de origine armeană.

acestei biserici, deoarece, așa cum se vehiculează⁴³, în orice localitate în care ar fi apărut armeni, înființarea unei biserici proprii neapărat determina și denumirea străzii pe care se afla aceasta.

La temelia bisericii de rit armenesc, după afirmațiile mai multor cercetători⁴⁴, s-ar afla o primă biserică a localității Chișinău⁴⁵. Înălțată la 1645, pe timpul lui Vasile Lupu (1634-1653), această biserică purta hramul Sf. Nicolae și i se spunea biserică domnească⁴⁶. Desele invazii ale tătarilor și distrugerile cauzate de războaiele ruso-turce au risipit-o într-atât, încât la 1741 era în ruine⁴⁷, fără ca tradiția să o mai consemneze⁴⁸.

Presupunem că la începutul secolului XIX, terenul și ceea ce a mai rămas din biserică ctitorită de Vasile Lupu a fost cumpărat de către un reprezentant armean de la autoritățile locale. Admitem că acesta a fost aceeași persoană din banii căreia s-au efectuat lucrările de construcție a bisericii. Este vorba de baronul armean Oganec, fiul lui Akopgian, care a contribuit la apariția lăcașului în memoria părinților săi⁴⁹.

Conform tradiției, în contextul înălțării Bisericii Armenești, credem că în preajma ei s-au stabilit cu traiul și au deschis prăvălii mai mulți negustori armeni, reieșind din îndeletnicirea lor de bază. Potrivit aceluiași tabel din 1835, care estima proveniența etnică și socială a locuitorilor Chișinăului, cunoaștem că cei mai mulți armeni locuiau în partea a doua și a treia a orașului, ultimul sector incluzând atât Biserica Armenească, cât și strada transversală cu aceeași denumire. Totodată, nu putem nega faptul că armenii s-ar fi stabilit în preajma Bisericii Armenești cu mult înainte de ridicarea acesteia, reieșind din considerentul că în spațiul cuprins între Biserica Măzărache și Biserica Învierii (actuala catedrală a bulgarilor)⁵⁰, se întindea bazarul „cu cele mai mari magazine din

Chișinău”⁵¹, dezvoltat la intersecția drumului „cel Mare” și a „Drumului lui Vodă”⁵². Anume bazarul era cel care indica asupra centrului istoric al orașului vechi⁵³. Într-un final, trebuie să menționăm că drumurile care treceau prin Chișinău și deveneau străzi erau construite cu case de-a lungul lor, ieșind pe o lungime considerabilă din vatra târgului. Armenii care practicau comerțul au folosit aceste căi pentru a-și extinde afacerea.

În tot cazul, pe 4 ianuarie 1817, descriind orașul Chișinău, călătorul englez William Mac-Michael scria:

în timpul plimbării noastre prin „bazar” [...] (surprindeam – n.n.) clădiri joase, acoperite cu șindrilă, fără ferestre de sticlă, pe care le înlocuiau obloanele de lemn, ridicate și atârinate de acoperământ [...] sub streșinile ieșite înainte erau orânduite miere, smirnă, piper, semințe de toate speciile, stafide, portocale, pucioasă, natriu [...] pe pământ stăteau bolovani mari de sare de stâncă din minele de la Ocna, Valahia, cu prețul de 14 parale oca; în altă parte erau crapi, moruni și alte feluri de pește înghețat de la Bender. Printre mulțimea ciudată deosebeai aici [...] și mulți armeni, atât de numeroși, încât ocupau o stradă întreagă. În mijlocul norodului [...] trăsura unei agere frumoase copile, fata vlădicăi armenesc, mergea încet pe strada îngustă și păătoasă, în coadă stătea o slugă în haină de arnăut. Astfel stăteau lucrurile [...] din cartierul de jos al bazarului [...]⁵⁴.

Tot aici se înscriu impresiile lui A. S. Pușkin despre orașul Chișinău, unde și-a petrecut aproape toți cei trei ani de exil (1820-1823), în partea veche a orașului – „ulicioare întortocheate și dese, târguri murdare, prăvălii joase și case mici acoperite cu țigla [...], doar mulțimea de plopi și salcâmi îi aducea o alură ceva mai specială localității”⁵⁵.

În ceea ce privește lipsa oficială a denumirii străzilor amplasate în partea istorică a orașului, se vehiculează ideea că acestora nu li s-a atribuit vreo denumire deoarece majoritatea erau locuite de diferite grupuri etnice⁵⁶, de exemplu: Armenească, Bulgărească, Evreiască, Nemțească, Grecească etc., astfel, străzile erau denumite după cei care le locuiau și arătau mai mult ca niște mahalale sau cartiere etnice.

⁴³ ARMEANSKIE.

⁴⁴ CIOBANU 1996, 67; BEZVICONI 1936, 8-9; BEZVICONI 1938, 37; BEZVICONI 1943, 163.

⁴⁵ GHIMPU 2005, 158.

⁴⁶ DRĂGUȚ 1976, 92.

⁴⁷ SAINCIUC 2012, 51-52.

⁴⁸ Sarcina de a o reconstitui și-a asumat-o la 1739 boierul Lupul Anastasă, fiul vornicului Anastasă, care ajunge mare serdar de Orhei (1724), însă nu pe același loc, din câte se pare (momentul fiind legat de frecvențele incursiuni ale cazacilor, turcilor și tătarilor, care incendiază localitatea de fiecare dată), ci pe pământul Buiucanilor – moșia mănăstirii Galața. Vezi: GHIMPU 2005, 161.

⁴⁹ NESTEROV 1997, 79.

⁵⁰ DUMINICA 2012, 59.

⁵¹ CIOBANU 1996, 23.

⁵² SAINCIUC 2012, 50.

⁵³ NESTEROV 2005, 48.

⁵⁴ CIOBANU 1996, 23-24.

⁵⁵ BARTENIEV 1992, 157.

⁵⁶ DUMINICA 2012, 59.

În aceste împrejurări, afirmația lui Ștefan Ciobanu că armenii la începutul secolului XIX trăiau pe strada lor⁵⁷ ne face să conchidem că aceasta nu putea fi decât străduța „cufundată vara în praf, primăvara și toamna în noroi, iar noaptea în întuneric”⁵⁸, din partea veche a orașului pe care a fost înălțată Biserica Armenească. De altfel, denomenția „veche” a fost extinsă atât asupra Bisericii, cât și asupra străzii, ceea ce, ulterior, va face diferența dintre strada Armenească din zona veche și din cea nouă a orașului (rus. Армянская și Старо-Армянская улица), una longitudinală și alta transversală⁵⁹.

Începutul celei de-a doua străzi armenesti este legat de transferarea la Chișinău după 1812 a Arhiepiscopiei Armene distincte, constituită la 1809, printr-un ucaz al țarului Aleksandru I, pe teritoriul Principatelor Moldovei și Munteniei⁶⁰. Acest fapt, reieșind din considerentul că Chișinăul primește statut de centru administrativ al regiunii anexate, coincide cu inițierea elaborării unui plan nou al orașului.

În 1813, pentru așezarea Casei Episcopale Armene la Chișinău, guvernatorul Basarabiei i-a atribuit un teritoriu cu o suprafață de circa 13 mii desetine în partea nouă a orașului. Adiacent, arhiepiscopul armean Grigor Zakarian (1809-1828) a solicitat guvernatorului încă 12 mii de desetine de pământ, alături de cele oferite deja, în scopul construcției unor case parohiale. Prin urmare, suprafața de teren pusă la dispoziția Arhiepiscopiei Armene din Basarabia constituia 25 de mii de desetine de pământ (aproape 27 ha) și era cuprinsă, ulterior, între străzile Alexandrovskaja (actualmente, bd. Ștefan cel Mare și Sfânt), Kievskaja (str. 31 August 1989), Benderskaja (str. Tighina) și Armeanskaia (str. Armenească). Cartierul pe care îl ocupa Zakarian la Chișinău⁶¹ mai era numit Mitropolia Armenească, iar el avea

Foto 1. Planul Chișinăului. Prima jumătate a secolului XIX. Sursa: *Istoria Kișineva*, Kișinev, 1966, 43.

statut de mitropolit⁶². Potrivit proiectului de localizare, suprafața de teren oferită Arhiepiscopiei Armene era numită „curtea armenescă” (rus. Армянское подворье), era înprejmuită cu un gard, așa cum arată o altă titulatură (rus. Армянская ограда), și aparținea mănăstirii de Echmiadzin⁶³, unde se află Patriarhul Suprem și Catolicosul Tuturor Armenilor. În interiorul curții, Casa Episcopală era localizată undeva la mijloc, actualmente str. Bulgară⁶⁴.

În același an, în 1813, începe elaborarea unui prim proiect al orașului, încredințat de către guvernatorul civil al Basarabiei, Scarlat Sturza, arhitectului gubernial Mihail Ozmidov⁶⁵. Lucrările de formare a Chișinăului, drept capitală a provinciei Basarabia, au durat până pe 9 august 1834, când planul definitiv al orașului, cu o tramă stradală ortogonală, diferită de tradiția locală, a fost aprobat de Nicolai I⁶⁶. Din datele disponibile, putem conchide că străzile orașului au fost numite în 1818, când A. N. Bahmetev, guvernatorul militar al Podoliei, a efectuat o schiță a orașului cu localizarea străzilor până la str. Reninskaia (actualmente, M. Kogălniceanu)⁶⁷. Străzile Armenești, din „partea de sus” a orașului, i s-a dat

⁵⁷ CIOBANU 1996, 18.

⁵⁸ Ibidem, 23.

⁵⁹ Vezi: POȘTARENCO 1998, 2-3.

⁶⁰ Numită incipient Arhiepiscopia Armeană a Moldo-Vlahiei, după 1812, devine Eparhia Armeană a Basarabiei (rus. Бессарабская армянская епархия), sub jurisdicția căreia intrau 400 de parohii și cinci biserici (Akkerman, Ismail, Tighina, Chișinău, Hotin) ale comunității armenesti din regiune. Deși nu intrau, după 1812, sub jurisdicția Eparhiei Armene din Basarabia, armenii de peste Prut continuau să i se subordoneze. Vezi: MAGOLA 2011, 702.

⁶¹ Pe lângă terenul arhiepiscopiei, Zakarian mai deținea în proprietate case pe str. Gostinaia (actualmente str. Mitropolit Varlaam), între străzile Sinodinovskaja (până la 1893 Galbinskaia, actualmente str. Vlaicu Părcălab) și Armenească. Vezi: GOROD 1899, 29-30.

⁶² GOROD 1899, 29.

⁶³ TORAMANEAN 1991, 65-66.

⁶⁴ SPISOK 1915, 50.

⁶⁵ Conform proiectelor elaborate de M. Ozmidov, străzile din partea veche a orașului urmau să fie reparate și lărgite. Vezi mai multe despre proiectele de elaborare a Chișinăului: DUMINICA 2012, 60-61.

⁶⁶ CEASTINA 2009, 83.

⁶⁷ IUBILEINÎI 1912, 66.

Foto 2. Strada Armenească în perioada interbelică. Sursa: <http://oldchisinau.com> (accesat la 22.12.2015).

numele reieșind din amplasarea imediată a Arhiepiscopiei Armene.

În vecinătatea Arhiepiscopiei, la 1825, a fost deschisă Piața Nouă⁶⁸ (rus. Новый базар)⁶⁹, cu spații comerciale mobile, comode și destul de frumoase⁷⁰. În cadrul pieței locuitorii armeni, bulgari, greci și evrei erau obligați să-și vândă mărfurile, fiindu-le interzisă practicarea comerțului lângă casele lor amplasate în partea veche a orașului⁷¹. Atașați de locația veche a pieții, dar și de comoditatea amplasării, 2000 de proprietari armeni, bulgari, greci și evrei și-au arătat nemulțumirea, într-o scrisoare, din 18 iulie 1826, adresată guvernatorului civil al Basarabiei, V. F. Tișkovski⁷². Cu toate acestea, lucrurile nu s-au schimbat, iar târgul vechi, treptat, își pierde din însemnătate⁷³, ca și „partea de jos” a orașului. De menționat că o bună parte din armeni în această perioadă erau deținători de hoteluri (rus. трактир) și frizerii, alții erau negustori de mărfuri orientale, persane și turcești, printre ei erau și persoane foarte avute⁷⁴.

În ce privește alte edificii amplasate la acel moment pe strada Armenească, nu cunoaștem cu exactitate ce clădiri se aflau sau ale cui erau, însă știm că în toate cartierele noi se ridicau case frumoase din piatră albă de circa 7 m înălțime, cu elemente arhitecturale grațioase⁷⁵. Sigur, diferențele păreau puțin zis izbitoare între casele din partea nouă și cele din partea veche a orașului, unde majoritatea erau făcute din „ceamur și acoperite cu stuf, sau complet (sic!)

⁶⁸ ANRM, F. 2, I. 1, D. 1118, 3-5.

⁶⁹ A fost rebotezată Piața Centrală la finele perioadei interbelice, când toate documentele au fost traduse în limba română.

⁷⁰ IUBILEINÎI 1912, 47.

⁷¹ ANRM, F. 2, I. 1, D. 1118, 8.

⁷² Ibidem, 8 verso.

⁷³ Bazarul, sau Piața Veche, a fost demolat în anii 1950.

⁷⁴ IUBILEINÎI 1912, 50.

⁷⁵ Ibidem, 48.

Foto 3. Strada Armenească în zilele noastre. Sursa: <http://locals.md/2015/ekskursii-po-ulitsam-kishineva-armyanskaya/> (accesat la 22.12.2015).

ruinate”, „intrate în pământ până la ferestre”, printre acestea regăsindu-se „prvălii mici, gherete strâmbe, hanuri, ceainării, cârciume”⁷⁶ etc. Conform datelor existente, la 1833, în Chișinău erau 495 de clădiri din piatră și 3 264 din lut și stuf⁷⁷. De remarcat că armenii și bulgarii își decorau casele cu covoare orientale⁷⁸.

Un deziderat pentru autoritățile țariste rămânea pavarea străzilor. Deși lucrările în această direcție au fost inițiate începând cu 9 martie 1835 de guvernatorul Basarabiei, Pavel Fiodorov⁷⁹, ele s-au tergiversat până în 1860, când a început pavarea celor mai deplorabile străzi, cum erau str. Fontannaia sau Minkovskaia⁸⁰. La 1902, și o porțiune a străzii Armenești, cuprinsă între străzile Harlampievskaja (actuala str. Alexandru cel Bun) și Irinopolskaia⁸¹, precum și strada Armenească Veche, cuprinsă între străzile Fontannaia, Minkovskaia și Bannaia⁸², a fost pavată cu granit adus din Podolia între 1888 și 1889⁸³.

După construirea apeductului de către inginerul Haris, la 15 decembrie 1892, strada Armenească din „partea de sus” a orașului era asigurată cu apă care venea de la izvoarele Fântâna Mare (localizat pe str. Fontannaia, din partea veche a orașului)⁸⁴ și

⁷⁶ CIOBANU 1996, 72.

⁷⁷ IUBILEINÎI 1912, 63.

⁷⁸ Ibidem, 51.

⁷⁹ DUMINICA 2012, 61.

⁸⁰ IUBILEINÎI 1912, 196.

⁸¹ Suprafața pavată a străzii Armenești între străzile Harlampievskaja și Irinopolskaia a constituit 142,70 m acri, iar costul lucrărilor s-a estimat la 1359,14 ruble. Vezi: OBZOR 1909, 122-123.

⁸² Ibidem, 132.

⁸³ Ibidem, 114.

⁸⁴ O VODOPROVODE 1890, 9.

Foto 4. Biserica Veche Armenească, str. Piața Veche nr. 8, fosta stradă Armenească Veche. Foto: Lidia Prisac, 1 martie 2015.

Arteziană⁸⁵. Strada Armenească era intersectată de trei magistrale de apă – cea de sus între străzile Sadovaia (actuala str. A. Mateevici) și Kievskaja (str. 31 August 1989), cea din mijloc între Kievskaja și Harlampievskaja (str. Alexandru cel Bun) și ultima, care asigura toată porțiunea orașului aflată mai jos de str. Harlampievskaja. Locuitorii străzii care utilizau apa trebuiau s-o plătească. Astfel, de la cei care luau până la 300 de căldări de apă pe zi se lua 25 de copeici, de la cei care luau 500 de căldări pe zi – 20 de copeici, de la cei care luau 1000 de căldări pe zi – 15 copeici și de la cei care luau mai mult de 1000 de căldări pe zi se lua 12 copeici. Dacă apa era folosită pentru adăparea animalelor, se lua 1 copeică pe zi. Plata pentru apă se efectua în lunile aprilie, august și decembrie pe data de 10⁸⁶.

Începând cu 5 octombrie 1905, conform deciziei Adunării de Zemstvă, în Chișinău au fost deschise 50 de puncte telefonice și 5 linii de magistrale pe o lungime de 257 de verste. Evident, la această rețea telefonică puteau să fie abonați și locuitorii de pe strada Armenească⁸⁷. Conform listei abonaților de la

începutul secolului XX, am putut deduce ce și ale cui comptoare se aflau pe strada Armenească. Aici erau localizate: Arhiepiscopia Armenească a lui Nerses, care avea numărul de telefon 6-58; casa lui Fiodor Timofeev (Armenească nr. 1), biroul morii lui Gendrih (Armenească nr. 43), asociația rusească de credit (Armenească nr. 43), asociația de economii și împrumut „Trud” (Armenească nr. 59), biroul doctorului Rabinovici (Armenească nr. 61), magazinul de fire și lână al lui M. F. Georghiu (Armenească nr. 65), casa lui Paskari Șlioma (Armenească nr. 70), biroul doctorului D. I. Aivaz (Armenească nr. 86), biroul doctorului A. Urbanovici, casa lui Steingauz Boruh (Armenească nr. 86), biroul avocatului și executorului judecătoresc Vainlud Iosif Moiseevici (Armenească nr. 94), biroul de detectivi, biroul referențial de servitori al lui Levițchi (str. Armenească colț cu Kievskaja), depozitul băuturilor alcoolice⁸⁸, depozitul de lemne și cărbune al lui Brofman Ușer (amplasat în interiorul Curții Armenești)⁸⁹ etc. După natura în-

⁸⁵ OBZOR 1909, 170-171. Mai vezi și: XENOFONTOV 2015, 2.

⁸⁶ OBZOR 1909, 172.

⁸⁷ SOBRANIE 1914, 387-389.

⁸⁸ SPISOK 1915, 19, 22, 39, 42, 44, 45, 47, 49, 50.

⁸⁹ Tot în interiorul Curții era indicat și Zeltser Mendel, care, probabil, tot închiria vreun depozit de la Arhiepiscopia Armeană, precum și depozitul de var al lui Balter. Darea în arendă a unor încăperi cu destinație de depozitare s-ar explica prin lipsa finanțelor de întreținere a instituției arhiepiscopale în contextul decăderii importanței acesteia în

deletnicirilor putem conchide că strada Armenească avea un caracter uzual, nedeosebindu-se prea mult de cotidianul actual. În ceea ce privește prezența armenilor, pare-se că aceștia erau oriunde în oraș, în afară de strada Armenească.

Concomitent cu instalația liniilor telefonice, începe și iluminarea străzilor, după darea în exploatare a primei centrale electrice în 1909. Pe strada Armenească au fost instalate lămpi electrice⁹⁰ numai în porțiunea care traversa actualul bd. Ștefan cel Mare și la intrarea pe teritoriul Pieții Noi. Iarna iluminarea se făcea mai puține ore din cauza condițiilor meteorologice, vara, în schimb, dura toată noaptea⁹¹.

De remarcat că printre cei care participau la lucrările Dumei Orășenești a Chișinăului se numărau și patru armeni: Bagdasarov Ivan Borisovici⁹² (prezent la 81 de ședințe, absent la 47), Kirkorov Grigori Karabetovici (prezent la 53 de ședințe, absent la 75), Kirkorov Iosif Grigorievici (prezent la 30 de ședințe, absent la 98), Hacikov Vartan Hristoforovici (prezent la 80 de ședințe, absent la 48)⁹³.

Salubritatea orașului era o problemă stringentă în condițiile unei supraaglomerații a Chișinăului⁹⁴. Ca și în alte orașe, aici exista un serviciu de salubritate, care răspundea de curățenia străzilor. Acesta acorda o atenție deosebită centrului, prin urmare și strazii Armenești, unde se făcea ordine aproape zilnic. În zonele periferice se mătura și se strângea gunoiul în căruțe doar de 2-3 ori pe săptămână⁹⁵.

Lucrurile par să nu se fi schimbat cu mult în perioada interbelică, deși Duma orașului Chișinău aprobase hotărârea conform căreia se interzicea cu

regiune după 1895, când a fost redenumită Arhiepiscopia Armenească a Noului Nahicevan și a Basarabiei. SPISOK 1915, 39, 43, 52.

⁹⁰ În secolul XIX, doar în preajma instituțiilor publice și a bisericilor erau instalate felinare. De exemplu în 1837, în Chișinău existau doar 12 lămpi cu ulei, iar din 1850 acestea au fost schimbate pe lămpi care funcționau în baza petrolului lampant. Vezi: IUBILEINII 1912, 195.

⁹¹ OTCET 1913.

⁹² În perioada României Mari, fiul acestuia, Carp Bagdasarov, care locuia pe str. Kiev 56/Unirii 31, era proprietar al „unui vehicul cu tracțiune mecanică”, care era condus de un șofer. Or, posesiunea unui automobil în acea perioadă era mai mult decât un lux și nu fiecare și-l putea permite. Vezi: ANRM, F. 680, I. 1, D. 60, ff. 298, 308.

⁹³ Vezi: *Vedomosti poseşcenii glasnih zasedanii Kişinevskei Gorodskoi Dumî za vremea 9 senteabrea 1909 g. po 1 ianvaria 1913 g.*, în OBZOR 1909, I-II.

⁹⁴ Chișinăul era cel mai populat oraș atât la nivelul Basarabiei, cât și la nivelul imperiului. Vezi: JUCOV 1975, 130.

⁹⁵ SAVA 2010, 89.

strictețe transportarea și aruncarea pe străzi a zăpezii, gunoaielor, pământului, cenușii și a oricărui alt soi de murdărie⁹⁶. Dacă reconstituim atmosfera cotidiană a Chișinăului interbelic, putem spune că în perimetrul străzii Armenești, mai ales al Pieții Noi, menținerea curățeniei rămânea un deziderat. Astfel, într-un raport din 29 decembrie 1921, se menționa că murdăria „cu mirosuri pestrițe” „ajunge sub orice limite”⁹⁷. Însuși Ștefan Ciobanu prin afirmația că „de la strada Armenească se începe partea cea mai frumoasă a orașului”⁹⁸ pare să tragă linia în acest sens, arătându-ne existența a două lumi.

Conform ordinului Ministerului de Interne din 29 februarie 1924, toate străzile din Chișinău au fost redenumite. Strada Armenească „de sus” a fost denumită un timp Cetatea Albă, ulterior în cinstea Mareșalului Pietro Badoglio⁹⁹, iar cea veche „de jos” – Gh. Asachi. Cu toate acestea, din inerție, atât populația, cât și administrația românească le menționa drept Armenească și Staro-Armeanskaia, așa cum apar în documente¹⁰⁰. Același lucru ni-l confirmă în scrierile sale Ștefan Ciobanu, care menționa că „străzile Chișinăului, chiar cele centrale, au câte două-trei denumiri [...], ce e drept, orășenii, care țin foarte mult la tradiție, respectă mai mult denumirile rusești”¹⁰¹.

⁹⁶ Conform art. 2, toți proprietarii de case și administratorii de imobile din preajma străzilor pavate erau obligați să adune gunoaiile de pe suprafața trotuarelor și a străzii pe întinderea cât ținea locul de casă. Praful, noroiul, ierburile și orice alt tip de mizerie urmau să fie transportate la locul destinat pentru acest scop. Burlanele pentru scurgerea apei de ploaie de la case urmau să fie curățate de nisipul care se strângea în ele. În afară de aceasta, în timpul iernii, se indica să se curețe zăpada prin măturarea trotuarelor și adunarea acesteia în grămezi în jurul copacilor. Totodată, curățarea trotuarelor și a străzilor trebuia făcută de proprietar în fiecare zi (de la 1 martie până la 1 octombrie), vara – începând nu mai devreme de 12 noaptea și terminând cel târziu la 7 dimineața, iarna – începând nu mai devreme de orele 22 și terminând cel târziu la 8 dimineața. Tot în scopul păstrării curățeniei, ulterior (din 1935), a fost interzisă vânzarea semințelor de floarea-soarelui pe străzile amplasate mai sus de Alexandru cel Bun (actualul bd. Ștefan cel Mare). Vezi: COLECȚIUNEA 1920, 1-3.

⁹⁷ ANRM, F. 680, I. 1, D. 5, 158, 175.

⁹⁸ CIOBANU 1996, 44.

⁹⁹ Pietro Badoglio (1871–1956), politician și ofițer italian, a comandat forțele armate italiene în cel de-al Doilea Război Italo-Abisinian/Etiopian (1935–1936), în urma acestuia, pentru merite deosebite, a fost înnoobilat de Benito Mussolini cu titlul de duce de Addis Abeba. A fost prim-ministru al Italiei în a doua parte a celui de-al Doilea Război Mondial. Vezi mai multe: ZAMFIROIU 2011.

¹⁰⁰ ANRM, F. 680, I. 1, D. 5, 164.

¹⁰¹ CIOBANU 1996, 42.

După 28 iunie 1940, autoritățile sovietice au restabilit numele străzilor de până la 1924. Totodată, în conformitate cu decretul Prezidiului Sovietului Suprem al RSS Moldovenești din 12 aprilie 1941, orașul Chișinău a fost divizat în trei raioane urbane: Stalinski, Krasnoarmeiski și Leninski. În ultimul raion intra și strada Armenească¹⁰². Tot atunci a început implementarea planului reconstruirii Chișinăului, după război, în stil sovietic. Planul general al Chișinăului a fost elaborat de către academicianul A. Șciusev. În primăvara lui 1941 a început asfaltarea străzilor.

În urma distrugerilor cauzate în al Doilea Război Mondial, la reparația străzilor au fost antrenate atât autoritățile Chișinăului, cât și gospodăriile locative, fiind formate comitete ale străzilor, care aveau menirea să repare clădirile și să curețe bulevardele¹⁰³. Conform mărturiilor scrise din perioada sovietică, pe parcursul unui singur an străzile Chișinăului au fost scoase din ruine, „pe străzi au fost aprinse lămpi electrice, au fost înverzite scuarurile și parcurile, [...] curțile și străzile au fost curățate de buruieni, orașul trăiește, orașul se construiește”¹⁰⁴.

În ceea ce privește strada Armenească – după decizia din 7 decembrie 1949 a autorităților sovietice de naționalizare a clădirii nr. 47 (Casa Eparhială Armenească¹⁰⁵), care intra în proprietatea fostei comunități¹⁰⁶, nimic nu mai amintea în acest perimetru de elementul armean perpetuat odinioară în acest teritoriu, decât denumirea străzii.

Astăzi, cu o lungime de 1,8 km, strada Armenească din Chișinău figurează în categoria simbolurilor care „povestește” nu doar relația dintre timp și istorie, dar și istoria devenirii unei țări în care s-a înscris comunitatea armeană. Deși, de la o etapă la alta, aceasta s-a subțiat constant, fiind suplinită cu noi reprezentanți, mai ales în perioada sovietică și postsovietică¹⁰⁷, ultimii, chiar dacă nu au o memorie fizică

a continuității, nu întârzie să se regăsească imaginar în strada cu același nume, dat de predecesorii lor. Din discuțiile cu mai mulți reprezentanți ai comunității armenice, putem spune că ei se mândresc de faptul că în Chișinău există o stradă care le alimentează apartenența identitară¹⁰⁸, mai mult decât atât Serghei A. Osipean, fostul președinte al Comunității Armenice din Republica Moldova, completează conținutul străzii Armenești cu „ingredientul armenesc” prin deschiderea unei afaceri de comercializare a vinurilor autohtone în preajma Pieții Centrale, la intersecția străzii Armenești și a bd. Ștefan cel Mare și Sfânt¹⁰⁹. Un alt ex-președinte al *Comunității Armenice din Republica Moldova*, Ernest Vardanean, susține că printre complexul „Manuc-Bey”, Biserica Armenească Veche Sf. Maica Domnului din Chișinău – strada Armenească este locul regăsirii imaginare a tuturor armenilor apartenenți ai acestui spațiu¹¹⁰.

În ceea ce privește percepția străzii Armenești de către populația autohtonă, putem spune că denumirea străzii este legată de existența armenilor aici în trecut, concomitent populația autohtonă urbană a orașului a atribuit Cimitirului Central denumirea de Armenesc din considerentul proximității străzii Armenești față de acesta, deși cimitirul cu același nume se află în altă parte a orașului¹¹¹.

Conchidem că istoria apariției străzilor cu numele Armenească la Chișinău, în partea veche și nouă a orașului, a fost condiționată de trei lucruri majore – târgul/piața/bazarul care întrunea negustorii armeni din regiune, Biserica Armenească Veche și Arhiepiscopia Armeană a Basarabiei.

Astăzi, pornind de la aserțiunea istoricului francez Pierre Nora, putem spune că strada Armenească din Chișinău ca *lieu de mémoire*¹¹² nu doar contribuie semnificativ, prin simpla ei prezență, la întipărirea

¹⁰² ANRM, F. 2948, I. 1, D. 33, 237-238.

¹⁰³ ISTORIA 1966, 367.

¹⁰⁴ SOVETSKAIA 1945, 2; Vezi și KONSTANTINOV 1966, 45.

¹⁰⁵ Curtea Armenească împreună cu reședința și casele parohiale au avut de suferit în urma unui incendiu din a doua jumătate a secolului XIX.

¹⁰⁶ ANRM, F. 3305, I. 1, D. 39, 43.

¹⁰⁷ Recensămintele sovietice au înregistrat în RSSM 1 218 armeni în 1959, 1 935 de armeni în 1979 și 2 873 de armeni în 1989. Vezi: TOTALURILE 1990, 91-92. Recensământul populației din 5 octombrie 2004, efectuat în Republica Moldova, cu excepția municipiului Bender și a raioanelor din estul republicii, a estimat numărul armenilor la 1 829 de

persoane din totalul de 3 383 332 de persoane (informație furnizată de Biroul Național de Statistică al Republicii Moldova, la 4 mai 2012).

¹⁰⁸ Interviu realizat de Lidia Prisac cu Serghei A. Osipean la 25 februarie 2015.

¹⁰⁹ Magazinul „Vinurile Moldovei” a fost deschis de Serghei A. Osipean la începutul anului 2015. Anterior, acesta administra, tot aici, o cafenea, care a devenit nerentabilă în contextul crizelor economice din anii 2008-2009 și 2013-2014. Vezi: VOZVRAȘCENIE.

¹¹⁰ Interviu realizat de Lidia Prisac cu Ernest Vardanean la 1 martie 2015.

¹¹¹ Cimitirul Armenesc a fost atestat pe harta Chișinăului la 1817 și este amplasat pe str. Valea Trandafirilor. Vezi: DEM-CENCO 2005, 295-305.

¹¹² Vezi lucrările lui NORA 1984-1992.

în memoria noastră colectivă a unor fragmente de istorie, ci și oferă valori identitar-culturale pentru toate grupurile societății. Perpetuată în partea centrală a capitalei Republicii Moldova, strada Armenească a devenit un loc care marchează nu doar „hărțile invizibile ale imaginarului colectivității armene”, ci și imaginarul unei societăți în ansamblu, pentru care „locul memoriei” străzii Armenești suscită curiozitatea față de trecut, influențează lent prezentul și modelează tacit viitorul.

Bibliografie:

- AGACHI, A. 2008. Țara Moldovei și Țara Românească sub ocupația militară rusă (1806-1812). Chișinău, Pontos.
- ANGALADEAN, R. „Armeanski Peterburg”, http://karabah88.ru/history/diaspora/16_arm_peterburg.html (accesat: 04.12.2015).
- ARHIMANDRIT AVGUSTIN (NIKITIN), „Armeanskaia hristianskaia obșcina v Peterburghe”, <http://magazines.russ.ru/neva/2011/1/a25-pr.html> (accesat: 07.12.2015).
- ARMEANSKIE, „Armeanskie uliți Moskvı”, <http://noev-kovcheg.lgb.ru/article.asp?n=66&a=5> (accesat: 20.05.2012).
- BABAIAN, A. „Armeane Ukrainî: proșloe i nastoiașcee”, <http://rus.azatutyun.am/content/article/26550823.html> (accesat: 07.12.2015).
- BACALOV, S. 2012. „Aspecte referitoare la negustorii bacali. Influențe și prezențe orientale în târgurile Țării Moldovei (secolele XVII–XVIII)”. In *Identitățile Chișinăului*. Chișinău, Pontos, 35-48.
- BACALOV, S., PRISAC, L.. 2015. „Nobili de origine armeană în Basarabia țaristă: genealogia familiei Lebedev”. Țara Bârsei. Revista de cultură a Muzeului „Casa Mureșenilor”, Brașov, Editura Tipotex, anul XIV (XXV), nr. 14, 115-122.
- BARTENIEV, P. I. 1992. *O Pușkine*. Moskva, Sovetskaia Rossia.
- BEZVICONI, Gh. 1936. *Armenii în Basarabia*. Chișinău.
- BEZVICONI, Gh. 1938. *Manuc-Bei*. Chișinău.
- BEZVICONI, Gh. 1943. „Morminte armenești dintre Prut și Nistru”. In *Profiluri de ieri și de azi. Articole*. Editura Librăriei Universitare, București.
- CEASTINA, A. 2009. „Aspecte noi privind arhitectura din Basarabia în prima jumătate a secolului XIX”. *Arta. Arte vizuale, Arte plastice, Arhitectură*. Chișinău, 82-87.
- CIOBANU, Șt. 1996. *Chișinăul*. Chișinău, Museum.
- COLECȚIUNEA. 1920. *Colecțiunea hotărârilor Dumei orașului Chișinău. Obligatorie pentru locuitorii orașului Chișinău*. Chișinău.
- DAVTEAN, D. „Armeane i Kiev”. <http://sau.net.ua/content/armeyane-i-kiev> (accesat: 07.12.2015).
- DEMCENCO, N.. 2005. „Necropola armeano-poloneză a Municipiului Chișinău: personalități din domeniul artei și științei”. *Tyragetia. XIV. Revistă de arheologie, istorie și culturologie*. Chișinău, 295-305.
- DRAGNEV, D., NICHITICI, A., SOVIETOV, P. 1982. *Moldova în epoca feudalismului*. Chișinău.
- DRĂGUȚ, V. 1976. *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*. București.
- DUMINICA, I.. 2012. „Strada Bulgară – parte componentă a Chișinăului istoric”. In *Identitățile Chișinăului: Materialele Conferinței, 12-13 sept. 2011*. Chișinău, Pontos, 57-70.
- EȘANU, A., EȘANU, V. 1998. *Chișinău. File de istorie. Cercetări, documente, materiale*. Chișinău.
- FESTIVALUL. „Festivalul «Strada Armenească» reînvie parfumul mahalalei armenești de altădată”. <http://povestidecalatorie.ro/festivalul-strada-armeneasca-reinvie-parfumul-mahalalei-armenesti-de-odinioara/> (accesat: 07.12.2015).
- GHIMPU, V. 2005. „Cea mai veche biserică din Chișinău”. *Tyragetia. XIV. Revistă de arheologie, istorie și culturologie*. Chișinău, 158-162.
- GOROD. 1899. *Gorod Kișinev vremen jizni A. S. Pușkina. 1820-1823. S portretom Pușkina i planom g. Kișineva*. Sostavil I. Halippa. Kișinev.
- HALIPPA, I.. 1902. „Materialii dlea istorii Kișineva v XVI-XVIII vv.”. *Trudi Bessarabskoi Gubernskoi Ucenoi arhivnoi komissii*. T. 1. Kișinev, 171-260.
- ISTORIA. 1966. *Istoria Kișineva*. Kișinev.
- IUBILEINII. 1912. *Iubileinii sbornik g. Kișineva, Kișinev*.
- JUCOV, V. I. 1975. *Goroda Bessarabii (1861-1900 g.g.)*. Kișinev.
- JUCOV, V. I.. 1959. „Ekonomiceskoe razvitie g. Kișineva v pervoi polovine XIX v.”. *Ucenie zapiski Kișinevskogo un-ta*. T. 44. Kișinev, 22-42
- KANT, E. 1966. *Sobrannie socinenia*. T. VI. Moskva.
- KONSTANTINOV, A. S. 1966. *Kișinev. Ekonomiceski ocerk*. Kișinev, Cartea Moldovenească.
- KRATKAIA. „Kratkaia istoria donskih armean”. <http://nahichevan.ru/istor.htm> (accesat: 07.12.2015).
- MAGOLA, Al. 2011. *Biserici, confesiuni, culte*. In *Republica Moldova. Ediție enciclopedică*. Ed. a 2-a. Institutul de Studii Enciclopedice, Chișinău, 701-705.
- MUNTEAN, M. P. 1971. „Ekonomiceskoe razvitie do-reformenoi Bessarabii”. *Ucenie zapiski Kișinevskogo gos-ta*. T. 117. Kișinev.
- NESTEROV, T. 1997. „Biserica Apostolică Armenească Sf. Maica Domnului”. In *Chișinău. Enciclopedie*. Chișinău, Museum, 78-80.

- NESTEROV, T. 2005. „Structura urbană a Chișinăului până la 1812 și relicelele sale arhitecturale”. *Arta, Arte vizuale, Arte plastice, Arhitectura*. Chișinău, 41-50.
- NORA, P. 1984-1992, *Les lieux de mémoire*, Paris, Gallimard.
- NOR-NAHICEVAN. „Nor-Nahicevan (Novii Nahicevani)”. <http://www.rostov-gorod.ru/?ID=11511> (accesat: 07.12.2015).
- O VODOPROVODE. 1890. *O vodoprovoade v Kișineve*. Odessa.
- OBZOR. 1909. *Obzor deiatelnosti Kișinevskogo gorodskogo obșcestvenogo upravleniia za 1905-1908 g.* Kișinev, Peceatano v tipografii Y. N. Perpera.
- OBZORNII. „Obzornii marșrut po staromu gorodu”. http://www.trip.cv.ua/guide_ru.php (accesat: 07.12.2015).
- OSIPIAN, A. L. 1999. *Ekonomiceskoe razvitie armean-skih kolonii v Galiții, Podolii i Bukovine v XIV-XIX vv.* Avtoreferat na soiskanie stepeni kandidata istoriceskih nauk, Donețk.
- OTCET. 1913. „Otcet ekspluatații Kișinevskoi Gorodskoi elektriceskoi stanții za 1912 g.”. *Vedomosti Kișinevskoi Gorodskoi Dumî*, senteabrie, nr. 64.
- PERVAIA. 1905. *Pervaia vseobșceaia perepisi naseleniia Rossiskoi imperii 1897 g.* Bessarabskaia guberniia, Izdanie Ţentralnogo Statisticeskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del, Sankt-Peterburg.
- POȘTARENCU, D. 2010. *Populația urbană a Basarabiei în perioada 1850-1918*. Teză de doctor în istorie. Chișinău.
- POȘTARENCU, D. 1998. *Străzile Chișinăului. Denumiri vechi și noi*. Chișinău, Civitas.
- PRISAC, L. 2012. „Evoluția numerică a armenilor din Basarabia (1812-1918)”. *Revista de etnologie și culturologie*. Vol. XI-XII. Chișinău, 41-45.
- RECENSĂMÂNTUL. 1938. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. Vol. II. București.
- SAINCIUC, L. 2012. „Chișinăul secolului al XVIII-lea: reconstituire urbanistică”. In *Identitățile Chișinăului: Materialele Conferinței, 12-13 sept. 2011*. Chișinău, Pontos, 49-53.
- SAVA, A. V. 1937. *Documente privatoare la târgul și ținutul Lăpușnei*. București.
- SAVA, L. 2010. *Viața cotidiană în orașul Chișinău la începutul secolului al XX-lea (1900-1918)*. Chișinău, Pontos.
- SOBRANIE, 1914. „Sobranie 5 okteabrea 1905”. In *Kișinevskoe uezdnoe zemstvo. Sbornik postanovlenii uezdnih sobranii Kișinevskogo Zemstva*, c. III, 1903-1913. Kișinev, 387-389.
- SOTIOLOGHIA. 2010. *Soțiologia mista: navcalinii posibnik*. Ed. L.V. Males, V.V. Sereda, M.O. Sobolevsika, Y. G. Soroka ta in., za zag. Red. O.K. Miheevoi, Donețk, Noulidj.
- SOVETSKAIA. 1945. *Sovetskaia Moldavia*. Kișinev, 11 senteabrea.
- SPISOK. 1915. *Spisok abonentov Kișinevskoi telefonnoi seti*, 1915. Kișinev, Izdatelstvo Y. I. Guzika.
- STRADA. „Strada Armenească și alte locuri de poveste”. http://www.romania-actualitati.ro/strada_armeneasca_si_alte_locuri_de_poveste-79487 (accesat: 07.12.2015).
- STRELNKOVA, A. 2012. *Soțiologia goroda: prostranstvennii praktiki i jiznennii traiektorii*, Moskva.
- TOMULEȚ, V. 1997. „Activitatea comercială a negustorilor armeni în Basarabia în prima treime a sec. XIX”. *Tyragetia*. IV-V. *Revistă de arheologie, istorie și culturologie*. Chișinău, 239-250.
- TOMULEȚ, V. 2013. „Elite ale burgheziei basarabene: negustorii de ghildă angroșiști din Chișinău (1812-1868)”. In *Studii de arhondologie și genealogie*. Vol. 1. Chișinău, 23-52.
- TOMULEȚ, V. 2005. „Trăsăturile de bază ale politicii comercial-vamale a țarismului în Basarabia și particularitățile constituirii burgheziei comerciale (anii 1812-1868)”. In *Tyragetia*. XIV. *Revista de arheologie, istorie și culturologie*. Chișinău, 175-183.
- TORAMANEAN, A. 1991. *Iz istorii stroitelnoi deiatelnosti armean v Moldavii*. Moskva, Vneștorgizdat.
- TOTALURILE. 1990. *Totalurile recensământului unional al populației din R.S.S. Moldovenească din anul 1989*. *Culegere de date statistice*. Vol. 1. Cartea 1. Chișinău.
- TRUBINA, E. 2011. *Gorod v teorii: opit osmîsleniia prostranstva*. Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie.
- VOZVRAȘCENIE. „Vozvrașcenie magazina *Vina Moldavii*”. <http://mybusiness.md/categories/item/2672-vozvrașhenie-magazina-vina-moldavii> (accesat: 26.01.2015).
- XENOFONTOV, I. 2015. „Zece curiozități despre Castelul de Apă (Muzeul de Istorie a Orașului Chișinău)”. *Moldova suverană*, nr. 174 (1930), 10 decembrie, 2.
- ZAMFIROIU, L. 2011. *Relații diplomatice româno-italiene. 1918-1940*. București, Editura Tritonic.